

ERKEN DÖNEM HİRİSTİYANLIĞI ANLAMAK İÇİN AÇILAN BİR PENCERE: DIDACHE

Cengiz BATUK*
Veysel ALTUNCAN**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 13 Mayıs 2024, **Kabul Tarihi:** 23 Eylül 2024, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2024, **Atf:** Batuk, Cengiz. Altuncan, Veysel. "Erken Dönem Hıristiyanlığı Anlamak İçin Açılan Bir Pencere: Didache". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/2 (Eylül 2024): 401-432.

DOI: 10.33415/daad.1482927

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 13 May 2024, **Accepted:** 23 September 2024, **Published:** 30 September 2024, **Cite as:** Batuk, Cengiz. Altuncan, Veysel. "Didache: A Window That Opens For Understanding Christianity". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/2 (September 2024): 401-432.

DOI: 10.33415/daad.1482927

Öz

Didache, erken döneme tarihlendirilmiş bir metindir. 1873 yılında bulunmasına kadar, kayıp olarak nitelendirilmişken, bu tarihten günümüze Hıristiyanlık tarihi araştırmalarında büyük bir ilgi toplamıştır. Didache'nin yazılma tarihi ile ilgili farklı düşünceler olsa da araştırmacılarının çoğu onu MS 50-70 yılları arasında ta-

* Sorumlu yazar, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye, cengiz.batuk@omu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5639-8386>, Katkı oranı: %50 / Responsible Author, Prof., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies, Samsun, Turkey, cengiz.batuk@omu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5639-8386>, Contribution rate: 50%

** Öğr. Görevlisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Bafra Turizm Meslek Yüksekokulu, veysel.altuncan@omu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-2486-5397>, Katkı oranı: %50 / Lecturer officer, Ondokuz Mayıs University, Bafra Tourism Vocational School, veysel.altuncan@omu.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-2486-5397>, Contribution rate: 50%

rihlendirmektedir. Didache, içeriğinde Hıristiyanlığın erken dönemi ile ilgili detay bilgiler içermekle beraber bu bilgiler kimi araştırmacılara göre Erken Hıristiyanlık Tarihini yeniden değerlendirmemizi gerektirecek niteliktedir. Kilise içeri-sindeki Yahudiler ve Gentileler arasındaki ilişkiyi anlamak ve Hıristiyanlığın Ya-hudilikten kopuş sürecini daha net ortaya koyabilmek adına önemli bilgiler içermektedir. Çalışmamızın amacı bu bilgilerden hareketle Didache'nin Hıristi-yanlığın Kudüs cemaatinden kopuş sürecindeki rolünü araştırmaktır. Bunun için Didache'nin yayınlandığı tarihten itibaren ortaya konulan literatür ve Didac-he'nin değindiği ve ilişkili olduğu düşünülen Eski ve Yeni Ahit bölümleri ince-lenmiştir. Bunun sonucunda ise konunun geniş yelpazede tartışıldığı ve tartışma-ların Hıristiyanlığın resmi öğretisinden farklı istikamette geliştiği görülmüş, He-lenist-Hıristiyan öğretinin Hıristiyanlığın Yahudilikten ayrılması süreci adına vermiş olduğu bilgilere alternatif bir bilgi kaynağı olma potansiyeli olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Helenizm, Evharistiya, Öğreti, Yahudi Hukuku, Diaspora.

Didache: A Window That Opens For Understanding Christianity

Extended Abstract

Didache is a text that provides important information about the early Christian period. Until its discovery by Metropolitan Philotheos Bryennios in Istanbul in 1873 and its publication by the same person in 1883, it was referenced by some authors such as Eusebius and Athanasius, but its exact nature was unknown. Since its discovery and publication, it has become an important discussion area within early Christianity studies. There are many discussions about the historical and theological role of Didache in Western literature. Some researchers state that Didache is only a didactic source true to its name and does not provide any information about the theology of the period. Some researchers think that it not only gives practical information and advice but also reflects the kerygmatic and Christological perspective of the period, which gives information about the role of Jesus in the world. Although there are differences between perspectives, re-searchers agree on the tremendous importance of the information it has given about the early period.

Although the Didache provides detailed information about the beginnings of Christianity and causes controversy on many issues, it is a valuable source for understanding the relationship between Jews and Gentiles within the church. The fact that both the Acts of the Apostles and some of Paul's letters provide alternative information about the Judeo-Christian and Hellenist-Christian debate within the church, which we know, strengthens the idea that it involves many different subjects. Especially since the Didache was written between 50-70 AD and is thought to be even older than some Biblical texts, the text is critical in terms of understanding the Judeo-Christian and Hellenist-Christian dilemmas in the early Christian period.

In this sense, Didache offers an alternative perspective to the spread of the Pauline tradition with its tendency to preserve Jewish law and practices within Christianity. The information we have read on the subject in the canonical texts emphasizes that Jesus himself and, later, the church, under the guidance of the Holy Spirit, quickly distanced itself from Jewish traditions. At the same time, it is stated that the process is almost painless and that the small-scale disagreements that arise are individual and heretical efforts. With the discovery of the Didache, we can see that the process may not have been completed at such an early peri-

od, that although the community that created the Didache had no deficiency in their devotion to Jesus, they had strong arguments to evaluate Jesus differently, and that having different ideas on the connection between Jesus and his message with Judaism is not just individual and heretical efforts, but that these people are a community with the numbers and goods to create a text and tradition. In this sense, the necessity of re-reading the subject, that is, the nature of Christians' connection with Judaism, in terms of the arguments we have expressed above, was reinforced and came to the fore with the discovery of Didache.

The content of the Didache covers a wide range, from doctrinal and moral teachings to liturgical information and the nature of eschatological expectations. It contains information that will enable some rituals considered important and specific by today's Christian tradition to be evaluated differently. We know that Christianity does not entirely exclude the Jewish tradition. However, throughout the historical process, Christianity has reinterpreted the entire Jewish tradition in different contexts, going beyond the Jewish mentality and giving different meanings to ideas and rituals. It states that Jesus and the messengers who came later followed this mission. With the discovery of Didache, we can see that the Jewish tradition regarding ritual did not disappear in a short time. The fact that the Didache deals with the subjects of baptism, Eucharist, and prayer and provides extensive information on the subject shows the Judeo-Christian character of the text, the long-lasting influence of the Jewish tradition on the origin and context of the rituals in the Christian tradition. It offers the opportunity to develop an alternative perspective. For example, the Eucharist in the Didache takes a different approach than Paul's Eucharist. While Paul sees the Eucharist as a divine symbol, using the metaphors of Jesus' body and blood, the thanksgiving ritual in the Didache stands out as a reflection of the Jewish tradition. This reflects one of the fundamental differences between Judeo-Christian and Hellenistic-Christian understandings.

In the early Christian period, the role of Jewish law within the church is controversial. Paul developed a doctrine emphasizing faith, that obeying the law and following the rituals exactly are not important for salvation, and that Jesus gave his life by shedding his blood on the cross to atone for the sins of humankind. On the contrary, Didache informs us of a community or orientation that advocates remaining faithful to Jewish law and that Gentiles should also adopt it. In this sense, the role and importance of the Didache has a critical role in reflecting the intersections of Jewish and Christian teachings in the early Christian period. Although there are different evaluations, the text shows the Gentiles' efforts to direct their participation in the Christian community and preserve the Judeo-Christian tradition. It shows that the process of breaking away from Judaism, as expressed by the official teaching of the church today, took place differently, and that the separation process may not be organic and completely accepted by everyone in a while. It shows us that, as the canonical texts state, it takes time to break away from Judaism completely and that some communities tried to continue Jewish practices.

As a result, Didache is an important source for re-evaluating the process of Christianity's separation from Judaism. By offering an alternative view to Pauline doctrine, it helps us understand the multifaceted nature of early Christianity. In this sense, from a Judeo-Christian perspective, Didache is an indispensable reference point for those who research the origins of Christianity and those who want to examine how religious traditions are shaped. This study will discuss whether an alternative reading can be made through Didache on the Hellenist-Christian and

Judeo-Christian debates. By opening the Hellenist-Christian and Judeo-Christian debates within the church, we will discuss whether the Didache and the perspective it has opened the door to make sense within these debates, and if so, what its dimensions are.

Keywords: Hellenism, Eucharist, Doctrine, Halakha, Diaspora.

Giriş

Bu yazıda Hıristiyanlığın erken dönemine ait önemli bir kaynağı olan ve kiliseye yeni dahil olan Gentilelerin (goyyim) eğitilmesi amacıyla ortaya çıkan Didache'nin, Yahudi-Hıristiyan, Helenist-Hıristiyan ikilemindeki yerini belirlemeye çalışacağız. Didache Hıristiyanlığın erken dönemine tarihlenmiş bir kaynak olmakla birlikte, keşfedilmesinden itibaren önemli tartışmalara sebep olmuştur. Elçilerin İşleri kitabında haberdar olduğumuz, kilise içerisinde Gentilelere Yahudi Yasasının uygulanıp uygulanmayacağı hususunda ortaya çıkan ayrımın aydınlatılması açısından ise ayrı bir önem arz etmektedir. Zira Elçilerin İşleri'nde (15/7-10, 13, 19-20, 28-29) – Kudüs Havariler Konsili'nde– bu konunun Nuhi yasaların uygulanması şeklinde karara bağlanıldığını ifade eden Pavluscu geleneğin aksine, Didache içerisinde Gentilelerin cemaate dahil olması için belirli şartlar ortaya konulmakta ve bunlar da Yahudiliğe ihtida etmek isteyen mühtedilerden istenen gereklilikleri ifade etmektedir. Özellikle vaftiz, evharistia, gibi konularda inananların kiliseye katılmak için yapması gerekenler bariz bir biçimde Yahudi bir karakter sergilemektedir. Bu bağlamda Didache, Pavluscu geleneğin iddia ettiğinin aksine Yasa konusunun Elçilerin İşleri 15. Bölümde aktarıldığı gibi neticelenmediği ihtimalini güçlendirmektedir. Didache bir şekilde Ebionitler örneğinde olduğu gibi Yasa konusunda taviz vermeyen bir topluluğun mevcut olduğunu bizlere göstermektedir.

Didache 1873 yılında keşfedilmesinden bu zamana kadar geçen süreç içerisinde erken dönem Hıristiyanlık çalışmaları içerisinde popüler bir araştırma konusu olmuştur. Bu sebeple öncelikle detaylı bir literatür taraması yaparak konu ile ilgili temel tartışmalardan ana hatlarıyla haberdar olmaya çalıştık. Didache'nin yaklaşık 150 yıllık süre içerisinde birçok farklı tartışmaya konu olduğunun farkında olmakla birlikte, bizler daha çok Didache'nin Yahudi-Hıristiyan karakterine ve Helenistik Yahudilikten ayrılan yönlerine odaklanacağız. Aynı zamanda, Yahudi-Hıristiyan, Helenist-

Hıristiyan ikilemi bağlamında Didache güvenilir bir kaynak mıdır? Erken dönem Hıristiyanlık açısından ne derece önem taşımaktadır? Didache üzerinden Pavlusçu geleneğe karşı alternatif bir okuma yapılabilir mi? sorularına cevap arayacağız.

1. Didache'nin Önemi

İsa'dan hemen sonra cemaat içerisinde çeşitli ayrışmaların oluştuğunu görmekteyiz. Bu ayrışmaların en önemlisi ve Hıristiyanlığın bugünkü istikametini belirleyen temel nokta kanaatimizce, Helenist-Hıristiyanların varlığı ve Yahudi Hıristiyanlarla olan sessiz -ya da sessizleştirilmiş- mücadeleleridir. Bu mücadelenin birçok yansıması bulunmakla birlikte, İsa'yı ve mesajını Yahudi kökeninden geri dönülmez şekilde koparan temel nokta Musa Yasa'sı (Halaha/Şeriat) konusundaki problemler ve bu problemler sonucunda ortaya çıkan durumlardır.¹ Kısaca bahsetmek gerekirse; Elçilerin İşleri kitabında anlatıldığı üzere aşamalı olarak İsa ve mesajı Yahudilikten, mesajı öteki uluslara da ulaştırabilmek amacıyla bilinçli bir şekilde koparılmıştır. Temel gerekçe de bütün ulusların Rabbi tanımını sağlamak ve bu esnada yeni gelenlere de güçlük çıkarmamak olarak ifadelendirilmiştir.² Pavlus, Kudüs'teki yaşlılarla tartışırken "Öyleyse, ne bizim ne de atalarımızın taşıyamadığı bir boyunduruğu öğrencilerin boynuna geçirecek şimdi neden Tanrı'yı deniyorsunuz? Bizler, Rab İsa'nın lütfuyla kurtulduğumuza inanıyoruz; onlar

¹ İlk cemaat içerisinde ortaya çıkan tek tartışma konusu "Yasa" değildir. Onunla birlikte İsa sonrası dönemde onun ilk takipçilerinin i) İsa'nın şahsının değerlendirilerek onun ne'liğin bir hükme bağlanması meselesi. Bu sorun sonrada *kristoloji* ismini alarak tartışılmaya devam edecektir.; ii) havarilik meselesi: kimlerin gerçekten İsa tarafından seçildiği ve konuşmaya yetkili kılındığı konusu; iii) İsa'nın mesajının gerçek muhtevasının ne olduğu; iv) cemaate yeni katılanların özellikle paganizmden gelenlerin nelerden sorumlu oldukları meselesi yani Yasa sorunudur. Dolayısıyla Yasa sorunu tartışılan tek konu olmamakla birlikte en önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Hans-Joachim Schoeps, *Yahudi-Hıristiyanlığı*, çev. E. Sarıkçıoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık 2010), 21-22.

² Elçilerin İşleri 15:14-19. Pavlus'un zaman zaman, "Her şeyi yiyen, yemeyeni hor görmesin. Her şeyi yemeyen, yiyeni yargılamasın. Çünkü Tanrı onu kabul etmiştir." (Romalılar 14:3) şeklinde orta yolu bulma sadedinde ifadeleri olmakla birlikte tüm bu tarz ifadeleri Yasa'nın uygulanmaması konusundaki genel tavrının altında çok zayıf kalmaktadır. "Bu nedenle kimse yiyecek içecek, bayram, Yeni Ay ya da Şabat Günü konusunda sizi yargılamasın.... Bu kuralların hepsi, kullanıldıkça yok olacak nesnelere ilgilidir; insanların buyruklarına, öğretilerine dayanır. Kuşkusuz bu kuralların uyduruk dindarlık, sözde alçakgönüllülük, bedene eziyet açısından bilgece bir görünüşü vardır; ama benliğin tutkularını denetlemekte hiçbir yararları yoktur." (Koloseliler 2:16-23).

da öyle.”³ diyerek bu değişime ve yol ayrımına işaret eder. Dolayısıyla Antakya cemaati bu yol ayrımında önemli bir merkezi ifade etmektedir. Bu yeni öğreti, Yasanın (şeriatın) olmadığı “imanın” merkeze alındığı bir öğretimdir. Luka’ya atfedilen, Elçilerin İşleri kitabında Antakya’da yaşananlar özelinde bu değişime işaret edilir. Ferisi inananların yanında Helenist/Grek inananların olduğunu belirtilir, sonrasında mesajın muhatabı olan Roma vatandaşı, bir anlamda Helenistik kültürün etkisi altında kalmış hatta Grekçe konuşan Yahudilerden, tamamen Gentile olan Cornelius gibilerden bahsedilir. Bu topluluklar arasında sünnetten (birit mila)⁴ koşer olan etlere⁵ kadar uzanan bir dizi tartışma vardır ve en sonunda Antakya’da İsa’ya inanan bu Gentilelerin Yasa’yı uygulamak zorunda olmadıkları⁶ ifade edilerek son nokta konulur.

Luka’nın anlattığı gibi Kudüs’deki yaşlılar Yasa’nın uygulamasında esneklik göstermişler midir? Yoksa olaylar farklı mı cereyan etmiştir? Schoeps, Elçilerin İşlerinde ilk cemaate dair anlatılanların daha çok muzafferlerin anlatısı olduğunu ve onlar nasıl istemişlerse öyle yansıtıldığını ifade eder.⁷ Dolayısıyla İsa dönemi ve sonrasına ait net bir resim çizilebilmek için farklı grupların, muhaliflerin söylemlerine de ihtiyaç vardır. Son zamanlarda ortaya çıkan bir takım veriler muzafferlerin dışındaki diğer ilk dönem gruplarının düşüncelerini de görme ve tanıma imkanı sunmaktadır. Didache, bu noktada hadisenin farklı boyutlarına dikkat çekmesi bakımından önemli bir yerde durmaktadır. Tüm bunlar aynı zamanda Yahudilik içinde ortaya çıkan İsa hareketinin bir Roma toprağı olan Antakya’da şekillenmesi esnasında tek bir topluluk şeklinde değil, bir hareket içindeki farklı sesler ve renkler şeklinde geliştiğini de göstermektedir.

Didache, ilk topluluk içerisinde farklı sesler olduğu ihtimalini güçlendirmekte birlikte aynı zamanda bu seslerin varlığına dair daha somut bir kanıt olarak durmaktadır. Elçilerin İşleri ve Pavlus’un mektuplarında ifade edilen, Hıristiyanlığı, Yahudi kökenin-

³ Elçilerin İşleri 15:10.

⁴ Elçilerin İşleri 15:1.

⁵ Elçilerin İşleri 15:19-21.

⁶ Elçilerin İşleri 15:28-29; ayrıca bk. Romalılar 14:20-22.

⁷ Schoeps, *Yahudi-Hıristiyanlığı*, 19.

den ayıran son nokta olan Musa Yasası'nın⁸ iptal edilmesinin kilise içerisinde her kesim tarafından bu şekilde algılanmadığını, alternatif seslerin olduğunu daha net bir biçimde göreceğiz ve aynı zamanda Yahudi-Hıristiyanlık ile Helenist Hıristiyanlık arasındaki bu ayrımın organik bir süreç olup olmadığını daha somut kaynaklarla tartışabileceğiz.

2. Yahudi ve Helenist Hıristiyanlık

Hıristiyanlık, MS 1. yüzyıldan itibaren bugünkü Filistin coğrafyasında, II. Mabad dönemi Yahudiliğinin sosyo-kültürel ve sosyo-politik atmosferi içerisinde ortaya çıkan İsa'nın mesajlarının, tarihsel süreç içerisinde farklı etkenlere vermiş olduğu refleksler ve cevaplar sonucunda şekillenmiş bir dini geleneği ifade etmektedir. Buna göre İsa, mesajını –yer yer karşıtlıkları ya da farklı yorumları söz konusu olsa da- dönemin Yahudi geleneklerinin içinde, yine dönemin Yahudi eskatolojik beklentilerine büyük oranda uygun bir şekilde şekillendirmiş, ilk inananlar da onu bu bağlamda algılamışlar ve takip etmişlerdir.⁹

Çarmıh hadisesinden sonraki süreçte ise mesaj farklı coğrafyalara, farklı kültürlere açılmış, bunun sonucunda içerisinden gelmiş olduğu Yahudi geleneğinden farklılaşmış ve ayrılmış, kendi başına müstakil bir inanç biçimi haline gelmiştir. Ancak yukarıda kısaca özetlemiş olduğumuz bu süreç sancısız bir şekilde gerçekleşmemiştir.¹⁰ Gerek Sinoptik İnciller, Elçilerin İşleri ve Pavlus'un Mektuplarından, gerek çalışmamızın ana konusu olan Didache'den ve gerekse modern dönemde yapılmış olan çalışmalardan, İsa'nın ve mesajının uzun sayılabilecek bir süre Yahudi geleneği içerisinde değerlendirilmesi durumunun devam ettiğini görebilmekteyiz.¹¹ Bunun yanında inananlar içerisinde Diaspora kökenli, Helenistik coğrafya-

⁸ Tevrat (Tora) yasaları ve sonrasında gelişen anlayışlar konusunda bk. Mahmut Aydın, "Şeriat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2010), 38/575.

⁹ Mahmut Aydın, *Hıristiyanlık, Tarih, İnanç ve Uygulama* (İstanbul: Ketebe Yayınları 2018), 35-50; Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek, Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları* (İstanbul: İz Yayıncılık 2003), 113-119; P. Maurice Casey, *From Jewish Prophet to Gentile God: The Origins and Development of New Testament Christology* (Cambridge: James Clarke & Co. 1991), 97.

¹⁰ Casey, *From Jewish Prophet to Gentile God*, 97.

¹¹ "İsa'ya imanda ve Yahudi şeriatına saygı ve bağlılıkta diğer Hıristiyanlardan ayrılan bu farklı Yahudi – Hıristiyanlar, muhtemelen (Roma, Mısır, Mezopotamya vs. gibi) pek çok yerde uzunca bir süre varlıklarını sürdürdüler." Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlar*, 26.

da yaşamış bir (ya da birkaç) grubun, İsa'yı içerisinde gelmiş oldukları Helenistik Yahudilik bağlamında değerlendirdiklerini de bilmekteyiz. Bu durum İsa'dan hemen sonra onun ve mesajının algılanması hususunda birbirinden farklı iki yönelimin olduğunu bize göstermektedir. Çalışmamızın ana konusu olan Didache'nin daha iyi anlaşılabilmesi adına bu iki yönelimin niteliklerinin net bir şekilde ortaya koyulması gerekmektedir.

İsa'nın kendisi ve birinci yüzyıl Hıristiyanlığı ile ilgili bilgileri Yeni Ahit metinleri içerisinde edinmekteyiz. Yeni Ahit'te İsa ve mesajı birçok farklı yazarın perspektifinden çeşitli şekillerde aktarılmıştır. Sözgelimi Matta İncili İsa'nın beklenen Mesih olduğunu İsrail halkının kurtuluşu için geldiği fikrini ön plana çıkarırken¹² Luka, İsa'nın bütün insanlığı kucaklayan sevgi ve merhamet gibi evrensel yönlerine odaklanmaktadır.¹³ Her ne kadar Sinoptik İncillerde İsa'nın beklenen Yahudi Mesih'i ya da peygamberi olduğu konusundaki vurgu daha fazla ön planda olsa da yer yer İncil yazarlarının teolojik görüşlerini yansıtacak tarzda, onun tanrısal yönüne işaret eden pasajlar da bulunmaktadır. Örneğin Matta İncili'nde İsa'nın Ferisilerle Mesih üzerine yaptığı bir tartışmada Mesih'in Davudoğlu olmadığını zira Davud'un ondan Rab diye söz ettiğini ifade eder.¹⁴ Diğer taraftan Matta İnciline "İbrahim oğlu, Davudoğlu İsa Mesih'in soy kaydı şöyledir" diyerek başlar. Bu durum İncil yazarlarının kafa karışıklığı olduğunu düşündürmesi kadar rivayet İncillerinin içerisine kendi teolojik anlayışlarını naksetme çabası olarak da görülmektedir. İsa'dan sonra inananların tarihsel süreç içerisinde nasıl aşamalardan geçtiklerini de yine Luka'nın yazdığı rivayet edilen Elçilerin İşleri kitabından edinmekteyiz. Luka'nın yazıları özellikle konumuz açısından önemlidir. Çünkü yukarıda ifade ettiğimiz gibi İsa'nın mesajının değişimi Elçilerin İşleri kitabında kademe kademe, Pavluscu geleneğe, daha genel ifade edecek olursak Helenist geleneğe uygun bir şekilde aktarılmıştır. Bizler Yahudi Hıristiyanlığın karşısına Helenist Hıristiyanlığı konumlandırmakta ve Didache üzerinden alternatif bir tarih okuması yapılabileceği iddiasındayız. Bu bağlamda öncelikle Didache'nin aksine kanonik olan, Helenist Hıristiyanlıktan ilk bahseden pasajı buldurması

¹² Matta 1:1; 21:1-11; Matta 21:45-46

¹³ Luka 7:36-50; 6:27-36

¹⁴ Matta 22:41-46.

açısından, Luka'nın Elçilerin İşleri kitabından hareketle resmi öğretinin iyi anlaşılması önemlidir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İsa'nın kendisini II. Mabad Dönemi Yahudiliğinin, eskatolojik beklentileri içerisinde bir yere konumlandığı ifade edebiliriz.¹⁵ Kendisi Sinoptik İncillerde de defalarca vurgulandığı gibi gerek soy bakımından gerekse vermiş olduğu mesajlar bakımından bir Yahudi'dir. Bultmann, İsa'nın vaaz ettiklerinin Eski Ahitten farklı bir bağlamı bulunmadığını, İsa'nın eleştirilerinin ise Yahudi legalizmine yönelik olduğunu ifade etmektedir.¹⁶ Bultmann'ı İncillerden rahatlıkla doğrulayabiliriz; İsa, Şabat gününe uymadığı eleştirilerini, Tanah'tan, Davud'un yaşamış olduğu bir örnekle cevaplamıştır. İsa, Dağ Vaazında ise, Kutsal Yasa'yı kaldırmak için değil onu tamamlamak için geldiğini, Yasa konusundaki hassasiyetin Ferisiler kadar olması gerektiğini¹⁷ aynı zamanda kendisinin İsrail'in kayıp koyunlarına gönderildiğini ifade etmiştir.¹⁸ Bu örnekleri çoğaltabilmekle birlikte İsa'nın bir Yahudi olduğu, eleştirileri olmakla ve açık olarak revizyon yapma çabası içinde olduğu görülmekle birlikte genel olarak Yahudi geleneklerine ve uygulamalarına bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

İsa'dan sonraki süreçte de inananlar İsa'nın bu tavrını devam ettirmiş gözükmektedir. Elçilerin İşleri kitabında aktarıldığı kadarıyla, ilk inananların İsa'yı Yahudilik içerisinde değerlendirdikleri görülmektedir. Örneğin; hemen Elçilerin İşleri kitabının başında İsa'nın göğe yükselmeden önceki son anlarında Havariler İsa'ya "Ya Rab! İsrail'e egemenliği hemen mi geri vereceksin?"¹⁹ diye sormaktadır. Elçilerin İşleri kitabının sonraki pasajlarında da bu durumun devam ettiğini söyleyebiliriz. Havariler genel olarak Ferisi geleneğe bağlı olan kişiler olarak yansıtılmaktadır. Elçilerin İşleri kitabının içerisinde birçok farklı noktada bu durumu gözlemleyebilmekteyiz.

İsa sonrası dönemde kendilerini Yezuşaverim, Nozrim, İsa'nın fakirleri (ebyon/ebion) gibi adlarla isimlendiren ilk cemaat İsa'nın ailesinin de vatani olan Celile bölgesinde idiler. Bunun dışında Şam'da da bir merkez oluşturdıkları iddia edilmekte ve yoğun ola-

¹⁵ Bk. Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, 113-118, 186-204.

¹⁶ Rudolf Bultmann, *Theology of the New Testament*, trans. Kendrick Grobel (New York: Charles Scribners'S Sons 1951), 34.

¹⁷ Matta 5:17-19

¹⁸ Matta 15:24

¹⁹ Elçilerin İşleri 1:6

rak özellikle İsa'nın akrabaları başta olmak üzere çevre topluluklarına tebliğ faaliyetleri yürüttükleri de ifade edilmektedir.²⁰

Luka, Havarilerin haricinde ilk inanan topluluğu içerisinde iki grup bulunduğunu aktarmaktadır. İlki zaten başından beri orada bulunan ve Luka'nın İbranice konuşan Yahudiler dediği Filistin merkezli Yahudiler, diğeri ise yine Luka'nın Grekçe konuşan Yahudiler diye nitelendirdiği gruptur.²¹ İbranice konuşan grup sonradan Ebionitler ya da Yahudi-Hıristiyan ismiyle anılacak olan topluluktur. Buna göre; ilk cemaat içerisinde çoğunlukla Ferisi kökenli inançlarla birlikte bulunan ve Luka'nın kendilerini "*Grekçe konuşan Yahudiler*" olarak tanımladığı grup çok büyük bir ihtimalle Diaspora Yahudileridir. Grekçe konuşmaları da günümüzde Helenistik Yahudilik olarak kavramsallaştırılan bir gruba dahil olduklarını düşündürmektedir. Burada "Helenistik Yahudilik" kavramını biraz açmak yerinde olacaktır.

Helenistik Yahudilik, kabaca Filistin dışında gelişmiş Yahudiliği ifade etmektedir.²² Yahudiler tarihsel süreç içerisinde farklı siyasi erklerin ve kültürel iklimlerin etkisinde kalmış bir millettir. Bu etkilerin sonucunda Yahudilik, kendi içerisinde farklı dönüşümler geçirmiş, karşılaşılan durumlara farklı refleksler geliştirmiştir. Büyük İskender'in ve sonrasında ardıllarının Yakın Doğu'ya hakim olmaları sonucunda Yahudiler, Helenistik kültürün etkisinde kalmış, kimi zaman Helenizm'e karşı isyana varacak sert bir tavır, kimi zaman ise kabule varan skalada farkı ilişkiler geliştirmişlerdir. Genel olarak Helenizm'in Yahudilik üzerindeki etkisinin büyük olduğunu söyleyebilmekle beraber, söz konusu etkilerin Yahudilerin yaşamış oldukları coğrafyalara nispetle farklılaştığını belirtmemiz gerekmektedir. Filistin coğrafyasında Helenizm, günlük yaşamdan eğitime ve inanca kadar birçok alanda etkili olmuştur.²³ Ancak asıl etki alanı Diaspora'dır. Helenistik Yahudilik çalışmalarıyla ünlenmiş Avigdor Tcherikover, Helenistik dönemde Diaspora'nın ve Filistin'in birbirinden çok farklı olduğunu ifade etmektedir. Tcherikover'a göre, bütün Helenistik etkiye rağmen, MS 1. yüzyılda Filistin bölgesinde

²⁰ Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı*, 41.

²¹ Elçilerin İşleri 6:1

²² Dursun Ali Aykıt, *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo* (Ankara: Eskiyei Yayınları 2019), 30.

²³ Martin Hengel, *Judaism and Hellenism*, trans. J. Bowden, (Philadelphia: Fortress Press 1974), 58-106.

din anlayışında Ferisi anlayış egemen iken Diasporada durum farklıdır. Diasporada Filistin Yahudiliğine oranla daha özgürlükçü ve spiritüalist bir din anlayışı gelişmiş durumdadır.²⁴ Grek dili, düşünme biçimi ve mitlerine aşına olan Yahudiler kendi kimliklerini korumakla beraber, din anlayışlarını içinde buldukları Helen kültürüne uygun hale getirmek için çaba sarf etmişlerdir.²⁵ Bunun sonucunda Filistin Yahudilerine oranla daha yumuşak diyebileceğimiz bir din anlayışı ortaya çıkmıştır.²⁶

Kilise içerisinde Diaspora kökenli Yahudilerden ilk defa haberdar olduğumuz, Luka'nın "Yedi Yardımcı" olarak bizlere tanıttığı kişilerin ismi de tamamen Grekçedir. Hatta içlerinden bir tanesi pagan kökenli bir Yahudi olan Nikolas'tır. Yedi yardımcının tanıtılmasından sonra Luka, onlardan biri olan Stefanos'u ön plana çıkartmakta ve onu, "Tanrı'nın lütfuyla ve kuvvetle dolu" şeklinde nitelendirilmektedir.²⁷ Stefanos'un öne çıkarılması tesadüf değildir, yargılanması, öldürülmesi ve sonrasındaki gelişmeler, kilisenin yönünü tayin etmiştir. Diğer bir deyişle Stefanos, İsa'nın kendisinin ve mesajlarının Yahudilikten ayrılma sürecinde kilit bir noktayı ifade etmektedir. Helenist Hıristiyanlıkla Yahudi Hıristiyanlığın birbirinden ayrıştığı nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

db | 411

Luka, Stefanos'un yerel bir sinagogda İsa'yı anlatırken, kendisinden rahatsız olanların onu Musa'ya ve Tanrı'ya küfrediyor iddiasıyla Sanhedrin'e çıkarıldığını aktarmaktadır. Sanhedrin'de yapmış olduğu konuşma sonrasında linç edilerek öldürülmüştür. Burada karşımıza bir soru çıkmaktadır; Daha önce iki kez Sanhedrin'e çıkan Havariler sadece uyarı ve tehditlerle salınmışken, Stefanos neden öldürülmüştür? Bu sorunun cevabı aynı zamanda inananlar arasında İsa'yı farklı algılama yöneliminin olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Zira Stefanos diğer elçilerin aksine Kutsal Yasa'ya ve Kutsal Mabede karşı konuşmakla itham edilmiştir. Bu hem inananlar hem de Sanhedrin için yeni bir durumdur. Daha önce Havariler, İsa'nın dirilişi ile ilgili söylemlerinden dolayı ahiret ve yeniden diriliş konularını reddeden Sadukilerin tepkisini çektikleri

²⁴ Avigdor Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, trans. S. Applebaum, (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America 1959), 344.

²⁵ Erich S. Gruen, *Diaspora Jews Amidst Greeks and Romans* (London: Harvard University Press 2002), 214.

²⁶ Rudolf Bultmann, *Primitive Christianity*, trans. Reginald H. Fuller (Philadelphia: Fortress Press 1983), 94.

²⁷ Elçilerin İşleri, 6:8.

için tutuklanıp Ferisiler sayesinde kurtulmuşken, Stefanos ise Ferisilerin de tepkisini çekecek bir suçlamayla karşılaşmıştır. Kendisine yapılan suçlamalara karşılık olarak Stefanos'un yaptığı konuşmayı incelediğimizde de gerçekten Stefanos'un Elçilerden farklı olarak Yahudiliği ve Yahudiliğin içinden çıkmış İsa'yı farklı bir bağlamda anladığını görmekteyiz.

Stefanos'un Sanhedrin'de yapmış olduğu konuşmanın bir savunma değil, adeta bir manifesto niteliği taşıdığı görülmektedir. Kendisi, bu konuşmasında hakkındaki suçlamalardan kurtulmaya çalışmamakta, aksine İsa'yı ve mesajını nasıl anladığını aktarmaktadır. Bu nedenle hakkındaki suçlamalara nerdeyse hiç değinmemiştir. Genel olarak İbrahim'den başlayıp, Davud zamanına kadarki Yahudi tarihini kendisini de bunun bir parçası olarak görerek anlatmıştır. Ancak konuşması sırasında farklı noktalara değinerek sürekli, atalarının Kutsal Yasa'ya uymadıklarını, sürekli Yasa'yı çiğnediklerini ve bundan dolayı sürgüne gönderildiklerini belirtmiştir. Bunları yaparak, Yahudilerin Yasa'yı öne sürerek sürekli baskılar yaptıklarını ancak bizzat kendilerinin Yasa'ya uymadıklarını ifade etmiştir. Bununla beraber Stefanos'un konuşmasında Kutsal Toprak ve Mabel ile alakalı bazı örnekler verdiği de görmekteyiz. Bu örnekler genel olarak İbrahim'den başlayarak İsrail halkının serüvenine vurgu yapmaktadır. Stefanos'un öncelikle yapmak istediği şey, Tanrı'nın seçilmiş milleti olan İsrail'i Yasa'ya uyuyormuş gibi görünmekle birlikte gerçekte Tanrı'nın kendilerine gönderdiği peygamberlere duyarsız olan ve onları öldüren insanlar oldukları dolayısıyla da Tanrı'nın halkını temsil etmediklerini göstermektir. Bunu da İsa'nın yargılandığı Sanhedrin önünde söylemiştir. Kısaca Stefanos, İsrailoğulları'nın Yasa konusundaki samimiyetsizliğine vurgu yaparak, onların iddia ettikleri gibi Tanrı'nın sevgili milleti olmadıklarını söylemiş, ardından da Kutsal Toprak konusunda Kudüs dışında da Tanrı'nın lütfuna erişmeleri sebebiyle Kutsal Toprak dışında Tanrı'yla tam manasıyla ilişki kurulamayacağı, inancın merkezinin vaat edilmiş topraklar olduğu düşüncesinin geçersizliğine işaret etmiş, son olarak da Tanıklık Çadırı örneğini vererek, Tanrı'nın Tapınak'ta bulunduğu ve bu sebeple Tapınağı Yahudi dini hayatında sorgulanamaz bir otorite haline getiren din anlayışına karşı çıkmıştır. Nitekim *"Ne var ki, en yüce olan, elle yapılmış konutlarda oturmaz."* diyen Stefanos: *"Ey dik kafalılar, yürekleri ve kulakları sünnet edilmemiş olanlar! Siz tıpkı atalarınıza benziyorsunuz, her zaman Kutsal Ruh'a karşı direniyorsunuz. Atalarınız peygamberlerin*

*hangisine zulmetmediler ki? Adil Olan'ın geleceğini önceden bildirenleri de öldürdüler. Melekler aracılığıyla buyrulan Yasa'yı alıp da buna uymayan sizler, şimdi de Adil Olan'a ihanet edip O'nu katlettiniz!"*²⁸ şeklinde dönemin Yahudi otoritelerine oldukça sert ithamlarda bulunmuştur.

Konuşmanın içeriğinden görüldüğü üzere Stefanos, Luka tarafından İsa'yı ve mesajını Kudüs'teki cemaatten farklı algılayan bir karakter olarak aktarılmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu bir ilki ifade etmektedir. Havarilerden farklı olarak ilk defa bir inanan İsa'yı ve mesajını Yahudilikten bağımsız bir şekilde algılamış ve bunu güçlü bir şekilde ifade etmiştir. Diğer bir ifadeyle Stefanos, -şayet Luka'nın aktardıkları doğru ise- ilk kez İsa'nın tanrısallığını "Baba'nın sağında oturdu" şeklinde ifade etmekteydi. Yani İsa'nın sahte ya da gerçek bir peygamber olup olmadığı konusunda şüphesi olan ama onu doğrudan tanrı olarak görmeyen bir topluluk önünde tanrısallığa doğrudan bir atıf söz konusudur. Bu ise mevcut Yahudi cemaat açısından kabul edilebilir bir durum değildir. İsa, Sanhedrin'de eskatolojik bir Yahudi Peygamber ya da Mesih olmanın çok ötesinde bir konumda bir tür tanrı olarak sunulmaktadır.

Luka, Stefanos'u yeni inancın ilk şehidi olması hasebiyle bir kahraman olarak sunar. Bu durumu güçlendirmek veya meşrulaştırmak için onu adeta ikinci bir İsa gibi anlatır. O, Gözünü kırpmadan ölüme gitmiştir. Stefanos, canını veren bir kurtarıcı gibi anlatılmış, İsa'nın çarmıhta ölmeden önce düşmanlarının bağışlanması için yaptığı duayı o da kendisini öldürenler için yapmış, son olarak İsa'nın ruhunu Baba'ya teslim etmesi gibi Stefanos da bir anlamda tanrılığını ilan ettiği İsa'ya ruhunu teslim etmiştir.²⁹ Ferdinand Christian Baur'a göre bu olay sonucunda Stefanos havarilerin dahi yapmadığı bir şeyi yaparak düşmana karşı bir mücadele başlatmış ve canını vermiş, bunun sonucunda da kilise içerisinde çok yüksek bir konuma erişmiştir. Bu olay sonrasında, ilk kilise içerisindeki Helenistler, Yahudi Hıristiyanlıktan ya da diğer bir ifadeyle Filistin kökenli, İbranice konuşan ve İsa'yı büyük oranda Yahudilik bağlamında algılayanlardan kendilerini ayırtırmaya başladılar ve Kudüs cemaatinin İsa'nın mesajını yayma görevini yavaş yavaş üstlenmeye

²⁸ Elçilerin İşleri 7:1-53.

²⁹ Elçilerin İşleri 7:54-60; Ferdinand Christian Baur, *Paul the Apostle of Jesus Christ: His Life and Works His Epistles and Teachings*, trans. A.P (Massachusetts: Hendrikson Publishers 2003), 57.

ve hatta öne geçmeye başlayarak Yahudilerin yanında Gentilelere de mesajı götürdüler.³⁰ Pavlus'un ilk misyon seyahatleri daha çok Roma topraklarına gerçekleşir. Hedef kitle Gentileler olarak ilan edilmekle birlikte garip bir şekilde ilk misyon seyahatlerinde genellikle Helenistik Yahudilerin yaşadığı Roma şehirleri tercih edilir. Böylelikle Pavlus ve beraberindekiler Gentilelerden önce Helenistik Yahudilere konuk olur ve öncelikle onları etkilemeye çalışır³¹ ve onların evlerini birer ev kilisesi haline getirirlerdi.³² Baur, aynı zamanda Stefanos'un Pavlus'un öncüsü olduğunu, Pavlus'un fikirlerini Stefanos'un fikirlerinin üzerinden şekillendirdiğini de iddia eder.³³ Pavlus'un genel fikirleri ve kendisinin de Diaspora kökenli bir Yahudi olması sebebiyle Stefanos ile benzer düşünceler içerisinde olması muhtemeldir. Stefanos'un ölümüyle beraber yukarıda ifade ettiğimiz gibi, kilise büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Luka Stefanos'tan sonra havariler hariç bütün inananların Kudüs'ten sürüldüğünü ifade etmektedir. Bu sürülenler büyük bir ihtimalle Helenist inananlardır. Sürülen bu inananlar, İsa'yı ve mesajını Kudüs dışında ve çoğunlukla Gentile olarak görülen yerlerde anlatmaya devam ettiler, bunun sonucunda da Kudüs dışında kiliseler kuruldu. En nihayetinde Luka bizlere Antakya'da Greklerden müteşekkil bir kilise kurulduğunu şu şekilde anlatmaktadır; *"Stefanos'un öldürülmesiyle başlayan baskı sonucu dağılan imanlılar, Fenike, Kıbrıs ve Antakya'ya kadar gittiler. Tanrı sözünü sadece Yahudilere duyuruyorlardı. Ama içlerinden Kıbrıslı ve Kireneli olan bazı adamlar Antakya'ya gidip Greklerle de konuşmaya başladılar. Onlara Rab İsa'yla ilgili Müjde'yi bildirdiler."*³⁴ Bu aktarımda görüldüğü üzere Helenist inananlar Greklerle konuşmuş, onlara mesajı iletmiş ve Greklerden oluşan bir inananlar topluluğu oluşmuştur. Antakya'da gelişen bu olay, Yahudi Hıristiyanlık ve Helenist Hıristiyanlık ayrımında önemli bir diğer köşe taşı ifade etmektedir. Greklerden oluşan kilise bazı soru ve sorunları beraberinde getirecektir. Özellikle İsa'ya iman edip, Yahudi olmayanların, Yahudi yasasına uyup uymayacağı problemi Yahudi Hıristiyanlık ve Helenist Hıristiyanlık ayrımının derinleşmesine sebep olmuştur. Pavlus, ilk defa, Psidia Antak-

³⁰ Baur, *Paul the Apostle of Jesus Christ*, 60.

³¹ Elçilerin İşleri 11:19-21; 13:5; 13:13-15; 14:1-7.

³² Süleyman Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2006), 178-182.

³³ Baur, *Paul the Apostle of Jesus Christ*, 60.

³⁴ Elçilerin İşleri 11:19-20

ya'sında Yahudi olmayanların Yasaya uyup uymayacağı konusunda dolaylı yoldan şöyle söylemiştir; “*Davud, kendi kuşağında Tanrı'nın amacı uyarınca hizmet ettikten sonra gözlerini yaşama kapadı, ataları gibi gömüldü ve bedeni çürüyüp gitti. Oysa Tanrı'nın dirilttiği kişinin bedeni çürümedi. Dolayısıyla kardeşler, şunu bilin ki, günahların bu Kişi aracılığıyla bağışlanacağı size duyurulmuş bulunuyor. Şöyle ki, iman eden herkes, Musa'nın Yasasıyla aklanamadığınız her suçtan O'nun aracılığıyla aklanır.*”³⁵ Pavlus'un bu söylemine göre İsa, ölümlüyle herkesin günahının bağışlanmasını sağlamıştır.³⁶ Böylece hem Yahudi kökenlilerin hem de kiliseye yeni katılanların Musa Yasası'nı takip etmelerinin gereksiz olduğunu ifade etmiştir. E.P. Sanders, Pavlus'un birinci misyonu ile oluşan bu durumu “üçüncü ulusun oluşumu” olarak nitelendirmiştir.³⁷ Pavlus'tan önce İsa'ya inanmak Kutsal Yasa'ya inanmak, diğer bir deyişle İsrail'e dahil olmak -Yahudi olmak- anlamına geliyorken, Pavlus'un misyon faaliyetlerinin başlamasıyla bu değişmiştir.³⁸ Ancak Pavlus burada İsrail'i yok saymamış, kökleri İbrahim'e dayanan İsrail'in Mesih'le yenilediğini söylemiştir.³⁹ Gentileler Yahudi Mesih'ine inanarak sadece ruhsal manada değil bedensel olarak da İsrail'e, Tanrı'nın milletine dahil olmuşlardır. Aynı şekilde köken itibarıyla Yahudi olup, İsa'ya inananlar da bu şekilde yeniden İsrail'e dahil olmaktadır. Sonuç olarak Pavlus, Yahudi geleneğinde bulunan İsrail-Gentile ayrımının karşısında İsa Mesih'in kurtarıcılığıyla üçüncü bir ulus anlayışı oluşturmuştur. Bu “Gerçek İsrail'dir”.⁴⁰ İsrail'in babası, tanrısal ahdin ilk sembolü İbrahim'i gerçekten takip etmek, bu ahde de gerçekten uyabilmek ise ancak İsa Mesih'i takip etmekle gerçekleşecektir.⁴¹ Kutsal Yasa'nın İsrail'i bağlayıcılığı İsa Mesih'in kurtarıcılığı karşısında artık geçersiz olmuştur.⁴²

³⁵ Elçilerin İşleri 13: 36-41

³⁶ Bk. Cengiz Batuk, *Mitoloji ve Tarihsellik, Hıristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü* (İstanbul: İz Yayıncılık 2006), 37-72.

³⁷ Ed Parish Sanders, *Paul, The Law and The Jewish People* (Philadelphia: Fortress Press 1983), 171.

³⁸ Mahmut Aydın, “Hıristiyanlıkta Yasa Sorunu: Pavlus ve Musa Yasası”, *Pavlus ü Düşünmek*, ed. Cengiz Batuk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2006), 310.

³⁹ Sanders, *Paul, The Law and The Jewish People*, 172; John McCray, “Pavlus'un Yahudi Şeriatına Bakışı”, çev. Süleyman Turan, *Pavlus ü Düşünmek*, ed. Cengiz Batuk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2006), 337.

⁴⁰ Sanders, *Paul, The Law and The Jewish People*, 173.

⁴¹ Bultmann, *Primitive Christianity*, 186.

⁴² Sanders, *Paul, The Law and The Jewish People*, 143.

Helenistik yönelimin haricinde bizler Yahudi-Hıristiyan yönelimin de hâlâ etkin olduğunu görmekteyiz. H.J. Schoeps, *Elçilerin İşleri* kitabını ele aldığı bir kitap bölümünde, inanlar içerisindeki Yahudi-Hıristiyan bir grubun varlığının öne çıktığını ifade etmektedir.⁴³ *Elçilerin İşleri* kitabının 15. bölümünde Luka, kilise içerisindeki bu yönelimden bahsetmektedir. Buna göre Yahudiye’den Antakya’ya gelen bazı kişiler, yeni Hıristiyan olanlara sünnet olmaları gerektiğini söylemişlerdir. Bunun üzerine Pavlus ve Barnabas bu meseleyi çözmek adına Kudüs’e giderek Kudüs kilisesiyle istişare eder. Toplantı sırasında Luka, Ferisi mezhebinden olduğunu söylediği bazı inananların, inanan herkesin sünnet olması gerektiğini ve Musa Yasası’na uymaları gerektiğini söylediğini aktarır. Görüldüğü üzere temeldeki ihtilaf, yeni Hıristiyanların, Musa Yasası’na uyup uymayacağı konusundadır. Yapılan toplantı sonrasında ise yeni inananların Nuh kanunlarına tabi tutulması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu şekilde Musa Yasası’na uyum problemi Luka’nın aktarımıyla Pavlus’un istediği şekilde sonuçlanmıştır. Burada bir parantez açıp, Kudüs’teki bu toplantının gerçekten gerçekleşip gerçekleşmediği konusunun ihtilafı olduğunu söylememiz gerekir. Öyle ki; Kudüs havariler konsili sadece Luka tarafından aktarılmaktadır. Pavlus mektuplarında Kudüs’e ziyaretinden bahsetmekle birlikte, bu ziyareti Luka’nın aktardığı sebeple değil, Gentileler arasındaki faaliyetlerini kilisenin ileri gelenlerine sunmak için yaptığını ifade eder. Dolayısıyla ziyaretini sadece Musa Yasası’nın gerekli olup olmadığı ile sınırlamaz. Aynı zamanda Pavlus, Antakya’ya geri döndükten sonra Kefas, yani Petrus, Barnabas ve Antakya’da bulunan Yahudi-Hıristiyanların sünnet olmayanlara karşı tavrından bahsetmekte, kendilerini ikiyüzlülükle suçlamaktadır. Kudüs Konsilinde bu konu karara bağlanmış ve yazılı bir şekilde kayıt altına alınmış olsaydı en başta Petrus bu şekilde davranacak mıydı?⁴⁴ Kudüs havariler konsilinin gerçekleşip gerçekleşmediği sorusuna verilecek cevap evet veya hayır olsa da her iki cevap da bizlere inananlar arasında İsa’nın ve mesajının nasıl anlaşılacağı konusunda tek bir ses olmadığı hatta bu çok sesliliğin bir mücadele alanına dönüştüğünü göstermektedir. Yahudi Hıristiyan yönelim varlığını sürdürmekte, ortaya çıkan yeni durumları kendi perspektiflerinden değerlendirmektedirler.

⁴³ Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı*, 35-36.

⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2017), 59-64.

Buraya kadar ifade etmeye çalıştığımız üzere Stefanos ile başlayan Helenist-Hıristiyan, Yahudi-Hıristiyan ikileminin zamanla erken kilise içerisinde derin bir ayrıma sebep olduğunu söyleyebiliriz. İsa'yı ve mesajını Yahudilik içerisinde algılayanlar ile içerisinde gelmiş oldukları Helenistik Yahudi kültürünün etkisiyle, İsa'yı insanüstü, evrensel bir kurtarıcı figür olarak algılayanlar arasındaki fark, zaman içerisinde derinleşmiş ve tarihsel süreç içerisinde Helenist-Hıristiyanların temelini atmış olduğu Yahudilikten bağımsız bir din anlayışının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kilise tarihi aslında Helenist-Hıristiyanların ve onların İsa'nın mesajını şekillendirmelerinin tarihi haline gelmiştir. Didache ise aşağıda değineceğimiz üzere bizlere kilise tarihine Yahudi-Hıristiyanların gözüyle bakmanın kapısını açmaktadır.

3. Didache'nin Tarihi, İçeriği ve Amacı

Didache kısaca tanımlanacak olursa; Yazarı belli olmayan, Hıristiyanlığın erken dönemine, apostolik döneme ait olduğu düşünülen bir metindir. En azından kitabın isminin iddiası bu şekildedir ki; Didache ismi Yunanca **Διδαχή** kelimesinden gelir ve "öğreti" anlamında olmakla beraber bu kısaltılmış isimdir. Tam ismi ise *Διδαχή Κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν* şeklinde olup *Tanrı'nın milletlere on iki havari aracılığıyla ulaştırdığı öğretiler* anlamına gelmektedir. 1883 yılında yayınlanmasından itibaren bu iddiası tartışılmış ve Hıristiyanlığın çok erken dönemi ile ilgili detay bilgiler verdiği, bu sebeple de derinlemesine araştırılması gerektiği hususunda araştırmacılar fikir birliği içerisinde olmuşlardır. Didache üzerine yapılan çalışmalar zaman içerisinde derinleştikçe, Hıristiyanlığın en erken formuyla alakalı farklı materyaller ve metodolojiler keşfedilmektedir. Özellikle Yahudi motifleri ve geleneklerinin etkinliği ortaya çıkartılmaktadır. Matta İncili ile paralellikler, Dağ Vaazı benzeri bir söylem tarzı, vaftiz, evharistiya gibi konularda çok arkaik formlara sahip olması Didache'nin araştırılmasının önemini ve hayatiliğini ortaya koymaktadır.

Didache'nin genel yapısı metnin ilk inananlar arasındaki Yahudi-Hıristiyan yönelimi ile ilgili olduğunu göstermektedir. Metin, Yahudi geleneklerine, oradan da Mesih İsa'ya atıfta bulunur. Bazı Yahudi uygulamalarını sürdürmenin öneminden bahseder ve ahlak anlayışını Tanah üzerinden şekillendirir. Liturjiden bahsetmekle birlikte, bu liturjiyi Yahudi geleneği içerisinde algılar ve aktarır. Didache'nin içeriği erken dönem Hıristiyanların Yahudi mirasını

nasıl devraldıkları ve nasıl uyguladıkları konusunda önemli bilgiler verir. İsa'nın ve mesajının Yahudi kökeninin erken dönemde nasıl içselleştirildiği hususunda somut bilgiler sunmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz, kilise içerisindeki Yahudi-Hıristiyan yönelimin erken dönemde bir topluluk olarak var olması, Pavlus ve Luka tarafından bu konu ile ilgili verilen bilgilerin alternatifi olduğunu göstermesi açısından incelenmeye değerdir. Aynı zamanda alternatif bir okuma yapabilmemiz için bizlere somut veriler sunmaktadır.

2.1. Didache'nin Tarihlendirilmesi, Yeri ve İşlevi

Didache 1873 yılında dönemin İzmit Metropoliti Philotheos Bryennios tarafından bugün Codex Hierosolymitanus olarak bilinen bir perşömen tomarının içerisinde İstanbul'un Fener semtinde bulunan Kudüs patrikliğine ait ve Patrik'in İstanbul'a geldiği zamanlarda ikamet ettiği Kudüs Manastırı adlı küçük bir yapının kütüphanesinde dokümanlar arasında bulunmuştur. Bu küçük kütüphanede 400 ila 600 arsında el yazması nadide eserin bulunduğu ifade edilmektedir. Kütüphanedeki eserler arasında en dikkat çekici olanı tek bir ciltte birleştirilmiş, siyah deriyle kaplı, aynı el tarafından iyi korunmuş perşömen üzerine küçük, düzgün, belirgin harflerle dikkatlice yazılmış ve toplamda 120 yaprak veya 240 sayfadan oluşan (yaklaşık 20,3 cm uzunluğunda ve 15,2 cm genişliğinde) numaralandırılmış el yazmalarından oluşan bir koleksiyondur. Koleksiyon, aralarında Didache'nin de yer aldığı yedi Yunanca belgeyi kapsar.⁴⁵ Bulunmasından on yıl sonra Bryennios, 1883 yılında Didache'yi yayınlamış ve araştırmacılar tarafından bugüne kadar büyük bir ilgi odağı olmuştur. Bryennios'un bulduğu tomar 11. yüzyıla tarihlenmiş olsa da Didache'ye erken dönemden itibaren Hıristiyan literatüründe "kayıp" kitap olarak farklı Hıristiyan yazarlar tarafından atıflar yapılmıştır. Öncelikle Eusebios *Kilise Tarihi* adlı eserinde "Havarilerin öğretisi olduğu iddia edilen" bir kitaptan bahsetmekte ve bu kitabı şüpheli kitaplar arasında değerlendirmektedir. Benzer bir durum Athanasius'ta da görülmektedir. Athanasius, kroniklerinde Eusebius ile benzer bir şekilde "havarilerin öğretisi olduğu söylenen" bir kitaptan söz etmektedir. Cyprian De Aleatoribus'unda "*Doctrina Apostolorum*"dan bahsederek, Didache 14:12 ve 15:13 bölümlerine atıf yapmıştır. Didache'nin Latince çevirisi oldu-

⁴⁵ Philip Schaff, *The Oldest Church Manual Called the Teaching of the Twelve Apostles the Didache and Kindred Documents* (New York: Charles Scribner's Sons 1885) 1-7.

ğu düşünölen *Doctrina Apostolorum*'a atıflar yapılması erken dönemde bilinirliğini göstermektedir. 5. Yüzyıldan itibaren Didache'nin şüpheli durumunun, tamamen apokrif olduğu düşüncesine evirildiğini görmekteyiz. Kilise'nin resmi öğretisi dışında bilgiler içermesi sebebiyle apokrif olarak nitelendirildiğı, yapılan son atıftan 19. Yüzyılda bulunmasına ve yayılmasına kadar olan süreçte Didache ile ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

1873 yılında Bryennios tarafından bulunan 11. yüzyıla tarihlendirilen Codex Hierosolymitanus tomarı bütün metni içeren tek tomardır. Bunun sonrasında 1922 yılında Mısır'da 4. yüzyıla tarihlendirilen, Codex Oxyrhynchus olarak adlandırılmış, iki adet tomar daha bulunmuştur. Bu tomar Didache'nin 1-3. bölümlerini içermektedir. Böylece Codex Oxyrhynchus Didache'nin metin açısından dayandırılabilceğı en eski kaynak olmuştur. Codex Oxyrhynchus'tan iki yıl sonra bulunan Kıptice bir papirüste ise Didache 10:3 ve 12:2 bölümlerine atıf yapıldığı görölmüştür. Kıptice papirüs 5. yüzyıla tarihlenmiştir.

Didache'nin tam olarak ne şekilde ve ne zaman oluştuğı ile ilgili bilgiler farklılık arz etmektedir. Öncelikle Bryennios'un bulunduğı kaynağın 11. yüzyıla ait olması ve buna rağmen arkaik bilgiler içeriyor olması bir tartışma konusu olarak ortaya çıkmıştır. Didache'nin kompoze ve redakte edildiğı konusunda araştırmacılar arasında bir ihtilaf bulunmamakla beraber, bu redaksiyonun kim veya kimler tarafından ne şekilde ve ne ölçüde yapıldığı tartışılmıştır. Niederwimmer, Didache ile ilgili yazmış olduğı açıklamanın hemen ilk sayfasında Didache'nin zaman içerisinde redakte edilmiş farklı katmanlardan oluştuğunu ifade etmekle beraber, bu redaksiyonun tek bir kişi tarafından yapıldığını söylemektedir.⁴⁶ Jonathan A. Draper ise Didache'nin tek bir redaktör tarafından değil, organik bir şekilde topluluk içerisinde ihtiyaca binaen yenilendiğini ifade etmektedir.⁴⁷ Aaron Milavec de Didache'nin sözlü gelenekle ortaya çıktığını, zaman içerisinde yazılı hale getirildiğini ifade etmekte, aynı zamanda Draper gibi Didache'nin zaman içerisinde tek bir

⁴⁶ Kurt Niederwimmer, *The Didache: A Commentary*, trans. Linda M. Maloney (Minneapolis: Fortress Press, 1998), 1.

⁴⁷ Jonathan Draper, "A Continuing Enigma: The "Yoke of the Lord" in Didache 6.2-3 and Early Jewish-Christian Relations", *The Image of the Judeo-Christians in Ancient Jewish and Christian Literature*, ed. Peter J. Tomson Doris Lambers-Petry, (Tübingen: Mohr Siebeck 2003), 108.

kişinin değil kolektif bir çabanın ürünü olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁴⁸

Niederwimmer, Garrow, Milavec, Draper gibi modern dönem Didache araştırmacıları Didache'yi I. yüzyılın ortalarına veya sonlarına tarihlendirmektedir. Milavec biraz daha detay vermekte ve Didache'nin Pavlus'un faaliyetlerini sürdürdüğü dönemde Didache'nin var olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹ II. ve IV. yüzyıla yapılan bazı tarihlendirmeler olmakla birlikte, bu görüşler pek karşılık bulamamıştır. Genel olarak araştırmacılar, Didache'yi ilk yüzyıl içerisinde 50-70 yılları arasında tarihlendirmişlerdir.

Didache'nin tam olarak nerede yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak erken Hıristiyanlık dönemindeki birçok Hıristiyan topluluğu arasında dolaşan bir metin olduğu düşünülmektedir.⁵⁰ Bazı araştırmacılar, Didache'nin doğu Akdeniz bölgesinde, özellikle Antakya veya Suriye civarında yazılmış olabileceğini öne sürmektedir. Öncelikle Didache'nin Yahudi-Hıristiyan karakteri ve Gentilelerle ilgili bazı pasajları üzerinden nerede yazıldığına dair birtakım teoriler üretilmiştir. Bunun yanında içerikle alakalı bazı detaylardan Didache'nin Mısır'da yazılmış olabileceği de iddia edilmiştir.⁵¹ Ardından yine içerikten hareketle Didache'nin Suriye veya Filistin coğrafyasında ortaya çıktığı görüşleri de bulunmaktadır. Diğer taraftan Niederwimmer, Yahudi-Hıristiyan karakterin Didache'nin yazıldığı bölge ile ilgili bir şey söyleyemeyeceği kanısındadır ve bu konuda tamamen karanlıkta olduğumuzu ifade etmektedir.⁵² Didache'nin tam olarak nerede yazıldığı konusunda bilgi sahibi olmasak da yazılma amacından hareketle bazı çıkarımlar yapılabilir. İçerikten anladığımız kadarıyla Didache, Gentilelerin yoğun bir şekilde kiliseye katıldığı bir ortamda yazılmıştır. -Zira Didache'nin başında milletler kavramı kullanılması cemaate yeni katılanlar olduğunu göstermektedir.- Bundan hareketle Milavec, Didache'nin yazılış amacının kiliseye yeni katılan yabancıların oryantasyonunu

⁴⁸ Aaron Milavec, *The Distress Signals of Didache Research: Quest for a Viable Future, The Didache Missing Piece of the Puzzle*, ed. Jonathan Draper (Atlanta: Clayton N. Jefford, SBL Press, 2015), 62.

⁴⁹ Aaron Milavec, *The Didache: Text, Translation, Analysis and Commentary* (Minnesota: Liturgical Press, 2003), 1.

⁵⁰ Milavec, *The Didache*, 2.

⁵¹ Didache 9:4'te evharistia için kullanılacak ekmeğin **κλάσμα** olarak yazılması Mısır kaynaklarında da böyle olması sebebiyle ilişkilendirilmiştir.

⁵² Niederwimmer, *The Didache: A Commentary*, 53.

sağlamak olduğunu ifade etmektedir. Milavec'in ifadesiyle Didache, aslında sosyal bir problemi çözmek için yazılmıştır.⁵³ Bu sosyal problem, Yahudi ve Gentilelerin bir topluluk içerisine girmesi ve farklı dini ve kültürel kökenden gelmelerine rağmen aynı paydada birleşmeleri esnasında ortaya çıkan uyum problemleridir. Huub Van De Sandt ve David Flusser de Milavec ile aynı kanıdadırlar. Didache'nin vaftiz öncesi yapılması gerekenleri açıklayan bir metin olduğunu ve kilise içerisindeki Yahudilerden çok, pagan gelenekten gelen ve kiliseye yani katılan Gentilelere hitap ettiğini söylemektedirler.⁵⁴ Thomas O'Loughlin ise farklı bir şekilde Didache'nin, hitap ettiği kitleye, Gentile ve Yahudi ayrımı gütmeksizin öğretici amaçlarla yaklaştığını ifade eder. Kerigma (Kerygma) ve didachenin literal anlamlarını birbiriyle ilişkilendirerek, Kerigma konusunda, kilise içerisinde herhangi bir ayrılık olmadığını, ancak bazı insanların, yeni Hıristiyan olanları Musa Yasası'na uymaya zorladıklarını, Didache'nin de bunu düzenlediğini ifade eder. Didache'nin İsa ile ilgili bir anlatı içermemesini de Didache'nin pratik öğretiler ile sınırlı olduğuna kanıt olarak gösterir. Ancak gerçekten Kerigma ve Didache birbirinden ayrılabilir mi? James H. McDonald Kerigma ve Didache'nin birbirlerini tamamladıklarını, birbirlerinden ayıramayacaklarını, her ikisinin de geleneği yani Parados'u tamamlayan iki yön olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Bu bağlamda Didache'nin yansıttığı öğretilerin, O'Loughlin'in ifade ettiği kerigmayı, yani Musa Yasası'nı Pavluscu gelenekteki gibi yürürlükten kaldırması gerekir. Ancak Didache'de bunu gözlemleyememekteyiz. Didache, Pavluscu kerigmayı yani İsa'nın günahların kefareti olarak öldüğü düşüncesini yansıtmamaktadır. Didache yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kiliseye yeni katılan Gentilelerin, Yahudi-Hıristiyan didachesine uyumunu sağlamak için oluşturulmuştur. Bu bağlamda Didache'nin tam olarak nerede olduğu bilinemese bile Gentilelerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgede olduğunu ifade edebiliriz. Metinden Gentilelerin yoğun olarak kiliseye katıldığı ve kilisenin demografik yapı-

⁵³ Aaron Milavec, "The Pastoral Genius of Didache: An Analytical Translation and Commentary", *Religious Writings and Religious Systems, Systemic Analysis of Holy Books in Christianity, Islam, Buddhism, Greco-Roman Religions, Ancient Israel and Judaism 2: Christianity*, eds. J. Neusner, E.S. Frerichs, A.J. Levine, (Providence RI: BSR-University of South Florida 1989). 121.

⁵⁴ Huub Van De Sandt, David Flusser, *The Didache: Its Jewish Sources and Its Place in Early Judaism and Christianity* (Minneapolis: Fortress Press 2002), 31-33.

⁵⁵ James H. McDonald, *Kerygma and Didache* (New York: Cambridge University Press 2004), 129.

sının önemli bir değişikliğe uğradığı sonucunu çıkarabiliriz. Didache'de 4:2 ve 4:3'te Tanrı'nın temsilcilerine itaat emredilmiş ve ayrılık çıkarmak yasaklanmıştır.⁵⁶ Tam bu noktada Didache, inananlar arasında ortaya çıkan ayrılık ve ihtilafları sona erdirmek ve herkesin yeni oluşmakta olan Kilise'ye itaatini sağlamak amacıyla matuf olarak kalem alınmış bir eser olarak görünmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Antakya cemaati ile Kudüs cemaati arasında ve yeni harekete katılan Gentilelerden kaynaklanan bazı problemlerin olduğu bilinmektedir. Luka bu problemlerin bir kısmının Havariler/Kudüs Konsilinde çözüldüğünü söylemektedir. Ancak Pavlus'un Kudüs cemaati ya da Yahudi-Hıristiyanlarla sorunları halletmesinde aracılık yapan Barnabas ile daha sonra ilerleyen sorunlarda ayrılığa düşmeleri⁵⁷ de problemlerin bir çırpıda çözülecek kadar basit olmadığını, daha derin meseleler olduğunu ve harekete yeni katılımlar oldukça yeni sorunların ortaya çıktığını göstermektedir.

Greklere ve Helenistik Yahudilerden müteşekkil bir kilise bulunması, Kudüs cemaati ile aralarında Musa Yasasından kaynaklı bazı problemler bulunan ilk yer olması bakımından Antakya'nın Didache'nin ortaya çıktığı yer olma ihtimalinin yüksek olduğunu ifade edebiliriz. Bu görüş Milavec ve Draper'ın yukarıda Didache'nin bir topluluk içerisinde ortaya çıkan problem ve ihtiyaçlara binaen yazıldığı görüşüyle beraber okunduğunda daha isabetli görülmektedir.

3.1. Didache'nin İçeriği

Didache yapısı gereği, farklı temalardan oluşmaktadır. Ancak bu temalar araştırmacılar tarafından genel olarak dört tema şeklinde aktarılmıştır.⁵⁸ Ana temalar şu şekildedir;

1. Doktrinal ve ahlaki bilgilerin verildiği bölüm (1-6. bölümler).

2. Liturjik bilgi ve esasların aktarıldığı bölüm (7-10. ve 14. bölümler).

⁵⁶ Buradaki ayrılık kelimesi Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birbirinden ayrılmasında kullanılan *σχίσμα* (Schizma) kelimesi ile ifade edilmiştir.

⁵⁷ Bk. Cengiz Batuk, *Bir Polemik Aracı Olarak Barnabas İncili* (Ankara: Eski Yeni Yayınları 2018), 38-52.

⁵⁸ Schaff, *Didache*, 16.

3. Kilise düzeni ve yönetimi ile ilgili bölüm (11.-13. ve 15. bölümler).

4. Eskatolojik beklentilerle ilgili bölüm (16. Bölüm).

Birinci kategori olan doktrinal ve ahlaki bilgilerin verildiği bölümde Didache ileride daha geniş bir şekilde değineceğimiz “İki Yol” öğretilerinden hareketle, bazı ahlaki ilkeler ortaya koymaktadır. Hayatın yolu ve ölümün yolu şeklinde ayırdığı bu öğretilerde yapılması gereken iyi işleri hayatın yolu, sakınılması gerekenleri de ölümün yolu teması altında aktarmıştır.

Hayatın yolunun alt temaları ise şu şekildedir;

1. Tanrıyı ve komşuyu sevmek.
2. Kötülükten, şehvetten uzak durmak gibi bireysel yükümlülükleri yerine getirmek.
3. İnananlarla barış içerisinde yaşamak, yoksullara yardım etmek, çocukları ve hizmetindekileri sevmek gibi sosyal birtakım yükümlülüklerle uymak.
4. Günah işlendiğinde itiraf etmek.

Ölümün yolu ise basitçe günah olarak addedilen, zina, yalancı şahitlik gibi günahların işlenmesi olarak aktarılmıştır.

İkinci kategori olan Liturjik bilgi ve esasların aktarıldığı bölümde de vaftiz, evharistia, oruç gibi konularda bazı esaslardan bahsedilmektedir. Burada öne çıkan nokta Didache'nin bu liturjik bilgi ve esasları tamamen Yahudi geleneği içerisine konumlandırmasıdır. Örneğin; Evharistia konusunda Didache, İsa'nın bedeni ve kanı metaforunu kullanmamıştır. Aktarmış olduğu Evharistia duasında İsa Tanrı'nın hizmetkarı olarak anılmıştır.

Üçüncü kategori olan kilise düzeni ve yönetimi ile ilgili bölümde vaizlerin, cemaat üyelerinin uyması gereken bazı esaslardan bahsedilmektedir.

Dördüncü kategoride yani son bölümde ise, Tanrı'nın dönüşü ile alakalı bazı eskatolojik ve apokaliptik bilgiler verilmektedir.

Didache farklı temalarla oluşmuş olsa da genel olarak erken Hıristiyanlık konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler O'Loughlin ve bazı araştırmacılar tarafından ifade edildiğinin aksi-

ne, sadece pratiklerden ibaret değildir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi dini pratikler inançlardan ayrılabilir mi sorusuna cevabımız olumsuzdur. İddiamız çalışmanın ilerleyen bölümlerinde göreceğimiz üzere Didache'nin içerdiği dini pratiklerin bir kerigmanın tezahürü olduğu şeklindedir. Buna göre Didache, erken Hıristiyanlığa ait arkaik bir takım dini pratikleri içerdiği gibi bu dini pratiklerin arka planında bulunan kristolojiyi de yansıtmaktadır.

4. Didache ve Yahudi Hıristiyanlık

1883 yılında yayınlanmasından bugüne kadar geçen süreçte Didache'nin geneline hakim olan Yahudi-Hıristiyan karakter araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmış, Didache'nin vermiş olduğu bu alışılmışın dışındaki bilgilerin doğruluğu ve geçerliliği araştırılmış, ardından var olan bilgilerin Hıristiyanlık tarihi açısından ne anlam ifade ettiği tartışılmıştır. O'Loughlin gibi araştırmacılar Didache'nin amacının sadece pratiklerle ilgili bilgi vermek olduğunu ifade etmektedirler. Buna göre Didache, sadece yeni inananlar için bir tür kısa eğitim amacıyla yazılmıştır. Yeni inananların kompleks meselelere hemen sokulmaması için inanç esaslarıyla ilgili bazı pratik bilgiler içermektedir. Bu araştırmacılara göre bugünkü Hıristiyan inanç esaslarını içermiyor oluşu o inanç esaslarının paylaşılmadığı anlamına gelmemektedir. Milavec, Draper gibi bazı araştırmacılar ise Didache'nin içerdiği verilerin özellikle erken dönem Hıristiyanlık tarihinin büyük ölçüde yeniden ele alınması gerekliliğini ortaya çıkardığını ifade etmektedirler. Buna göre Didache, Pavlus'un misyon seyahatleriyle aynı dönemde ortaya çıkmışken, Pavluscu geleneğin savunmuş olduğu yasanın gereksizliği, kefarete, Evharistiya gibi konularda bilgileri ya içermemekte veyahut da tamamen farklı bir bağlamda değerlendirmektedir. Bu bilgileri içermiyor oluşu, onun Pavlus öncesi bir geleneğin uzun bir dönem daha devam ettiğinin bir kanıtı olabileceğini göstermektedir.

Elçilerin İşleri kitabında Luka'nın inananların Yahudi geleneğinden kopuş sürecinin basit ve neredeyse sancısız bir şekilde anlatılıyor olması ile Didache bir bütün olarak karşı karşıya konulduğunda bazı farklılıklar karşımıza çıkmaktadır. İsa'dan sonrası için çizilen genel tarih algısı içerisinde Yahudi-Hıristiyan geleneğinin olumsuz tasviri ve zaman içerisinde tamamen kaybolması durumunun aksine Didache'nin bu geleneğin yaşadığını göstermesi durumu ortodoks öğretinin dışındadır. Bu kısımda bizler Didache'nin içeriğinden hareketle, Evharistiya örneği üzerinden onun erken Hıristi-

yanlık tarihi ile alakalı vermiş olduğu bilgileri değerlendirip, Yahudi-Hıristiyan geleneğin niteliklerini kavramaya çalışacak, Pavluscu gelenekle karşılaştırma yapma gayretinde olacağız.

4.1. Didache ve Evharistiya

Evharistiya günümüzde de bütün Hıristiyan kiliseleri için temel bir sakramentir. Kabaca tanımlayacak olursak, Hıristiyanlıkta İsa ile bütünleşmeyi, İsa'da olmayı simgelemektedir. Sinoptik İncillerde anlatılan İsa'nın son akşam yemeğindeki ifadeleri ve sonrasında Pavlus'un bunu sistemleştirmesi ile önemli bir ritüel haline gelmiştir.

Didache'de de Evharistiya adında bir yemek ritüeli bulunmaktadır. Evharistiya öncesinde yapılması gereken duaları detaylı bir şekilde içermekte ve tıpkı Sinoptik İncillerde ve Pavlus'ta ifade edildiği gibi ekme ve şarap öğelerinden oluşmaktadır. Ancak Sinoptik gelenek, Pavlus ve Didache'nin Evharistiya ile ilgili vermiş olduğu bilgiler bazı konularda birbirlerinden farklılaşmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına Pavlus'un Korintlilere birinci mektubu ve Didache'de bulunan Evharistiya ile ilgili metinlerini incelemek önem arz etmektedir. Pavlus, Sinoptik İncillerde haber verilen, İsa'nın son akşam yemeği anlatisini yorumlamış ve farklı bir bağlamda yeniden aktarmıştır. Pavlus, Korintlilere mektubunda Evharistiya ile ilgili şunları söylemektedir; *"Siz eylettiğimi ben Rab'den öğrendim. Ele verildiği gece Rab İsa eline ekme aldı, şükredip ekmeği böldü ve şöyle dedi: "Bu sizin uğrunuza parçalanan bedenimdir. Beni anmak için böyle yapın." Aynı biçimde yemekten sonra kâseyi alıp şöyle dedi: "Bu kâse kanımla gerçekleşen yeni antlaşmadır. Her içtiğinizde beni anmak için böyle yapın." Bu ekmeği her yediğinizde ve bu kâseden her içtiğinizde, Rabbin gelişine dek Rabbin ölümünü ilan etmiş olursunuz."*⁵⁹ Pavlus burada Evharistiya ritüelini aktarmış, Hıristiyan dünyası için önemini vurgulamıştır. Ancak burada net olarak görülmektedir ki Pavlus, İsa'yı "*κύριος Ἰησοῦς*" (kırrios İsus) şeklinde nitelendirerek İsa'nın ilahi doğasını öne çıkartmaktadır. Bunun yanında da evharistiyayı kefarete doktrine ile birlikte değerlendirmekte, İsa'nın çektiği acıları ön plana çıkartmaktadır. Burada özellikle *ἄρτος* (artos) ve *κλῶμενον* (klomenon) kavramlarını ve *ἐκλασεν* (eklasen) fiilini incelemek konumuz açısından son derece önemlidir. Pavlus İsa'nın ekmeği eline almasını aktarır-

⁵⁹ 1. Korintliler, 11: 23-26

ken *artos* kavramını kullanmıştır. *Artos* kelimesi Grekçede bütün ekmeğe anlamına gelmektedir. Pavlus, sonrasında İsa'nın bu bütün ekmeği kırdığını, *eklasen* fiiliyle nitelemektedir. Bu fiil de parçalamak/bölmek anlamına gelmektedir. Ardından Pavlus, İsa'nın parça ekmeği havarilere uzatırken "...*bu benim parçalanmış bedenimdir.*" diyerek *eklasen* fiiliyle aynı kökten gelen *klamenon* yani bölünmüş sıfatını kullanmaktadır. Buna göre İsa bütün olan ekmeğin, parçalanmış halini öğrencilerine sunarak çekmiş olduğu acıları aktarmıştır.

Didache 9'da Evharistiya ve Evharistiya esnasında yapılacak dualar ile ilgili şunlar söylenmektedir; *Evharistiya konusuna gelince, şu şekilde şükredin; Önce şarap için: "Babamız, hizmetkarın İsa aracılığıyla bize tanıttığın Davud'un kutsal bağı için sana şükrediyoruz; Yücelik sonsuza dek senin olsun!"* Sonra parça ekmeğe için: *"Babamız, oğlun İsa aracılığıyla bize verdiğin yaşam ve bilgiler için sana şükrediyoruz. Yücelik sonsuza dek senin olsun! Bu parça ekmeğe bir zamanlar nasıl tepelerin üzerinde dağılmış olup da bir tek ekmeği oluşturmak suretiyle toplandıysa; aynı şekilde Kilisen dünyanın dört bucağında egemenliğinde toplansın. Çünkü güç ve yücelik İsa aracılığıyla sonsuzlara dek senindir."* Rabbin adına vaftiz olanların dışında Evharistiya sofrasından hiç kimse yemesin ve içmesin. Çünkü bununla ilgili Rab şöyle demiştir: *"Kutsal olanı köpeklere vermeyin."*

426 | db

Görüldüğü üzere Didache'de Evharistiya ile ilgili detaylı bilgiler bulabilmekteyiz. Didache, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Evharistiya adlı, ekmeğe ve şaraptan oluşan bir yemek ritüelinden bahsetmektedir. Ancak Didache Evharistiya ile ilgili bilgileri verirken Pavlus'un aktardığı kavramlardan farklı kavramlar kullanmıştır. Bu kavramsal farklılık aynı zamanda evharistiyanın farklı bağlamlarda algılanıp uygulandığını bize göstermektedir. Öncelikle Didache sinoptik incillerin ve Pavlus'un aksine Evharistiya'yı ekmeğe değil, şarapla başlatmaktadır. Ancak asıl fark yukarıda ifade ettiğimiz kavramlarda kendisini göstermektedir. Pavlus'un İsa'yı *kirios* olarak nitelendirdiğini ifade etmiştik. Didache ise İsa'yı *paidós* (*Paidos*) yani *hizmetkar* şeklinde nitelendirmektedir. *Paidos* kelimesinin oğul anlamı da bulunmakla birlikte genel kullanımı hizmetkar şeklindedir. Nitekim Didache Davud'u da aynı sıfatla nitelendirmiştir. Bunun haricinde Didache içerisinde oğul kelimesi *τέκνον* (*teknon*) şeklinde defalarca kullanılmaktadır. Eğer Didache İsa'yı Tanrı'nın oğlu olarak nitelendirmek isteseydi bunu *teknon* veya *uios* kelimesi

ile ifade ederdi. Paidos nitelemesi, Didache'nin Pavlus'un aksine İsa'yı ilahi bir tabiatta algılamadığı şeklinde yorumlanabilir.

Evharistiyada kullanılan ekmeği Pavlus'un artos (bütün ekmek) şeklinde ifade ettiğini söylemiştik. Didache'de ise ekmeğin karşılığı klasma (dilim ekmek) olarak yazılmıştır. Bu da yine yukarıda açıkladığımız üzere parça ekmek anlamına gelmektedir. Didache, Pavlus'un evharistiyayı kefarete doktrini ile bütünleştirmek amacıyla bütün ekmeğin parçalanması metaforunu kullanarak İsa'nın çarmıhta acı çekmesini ön plana çıkarmasının aksine bütün ekmekten bahsetmemekte ne şarabı İsa'nın kanı ile ne de ekmeği İsa'nın bedeni ile bütünleştirmemektedir.⁶⁰ Peki Didache'deki Evharistiya ile Pavlus'un evharistiyası arasındaki fark neden kaynaklanmaktadır? Bultmann, Didache'de geçen evharistiyanın net bir şekilde Yahudi geleneğinin devamı çabası olduğunu ifade etmektedir.⁶¹ Didache'nin ortaya çıktığı toplum Pavluscu anlayışın aksine Evharistiya, yani şükür geleneğini Yahudi kökeni içerisinde algılamıştır. Didache hiçbir şekilde İsa'nın ölümü ve dirilişine bir atıfta bulunmamış bunun üzerinden bir inanç esası ortaya koymamıştır.⁶²

db | 427

Birçok araştırmacı Didache'de geçen Evharistiya deyiminin Pavluscu gelenekten farklı olduğunu ikisi arasında bir bağ olmadığını ifade etse de Niederwimmer gibi bazı araştırmacılar Didache'de geçen Evharistiya ile Pavlus'un Evharistiyası arasında bir bağ olduğunu ve Didache'deki formun Hıristiyanlık açısından en arkaik Evharistik uygulamayı ifade ettiğini söylemektedirler.⁶³ Didache'de Evharistiya deyiminin net olarak kullanılması, ekmek ve şarabın kutsal olarak nitelendirilmesi, vaftiz edilmeyenlerin bu ritüele katılmasının yasaklanması gibi etkenler, Didachedeki Evharistiya'nın net olarak kutsal bir yönü olduğunu, herhangi bir yemek ritüeli olmadığını göstermektedir.⁶⁴ Bunun yanında Didache'de Evharistiya sırasında yapılan dualarda da net olarak Yahudi kutsal yemek geleneğindeki birtakım dualarla paralellik görebilmekteyiz. Özellikle

⁶⁰ Huub van de Sandt, "Why does the Didache Conceive of the Eucharist as a Holy Meal?", *Vigiliae Christianaer*, 1/65 (2011), 3.

⁶¹ Bultmann, *Theology of the New Testament*, 151.

⁶² Jonathan A. Draper, "Pure Sacrifice in Didache as Jewish-Christian Exegesis", *Neotestamentica*, 42/2 (2008), 238.

⁶³ Niederwimmer, *The Didache: A Commentary*, 139.

⁶⁴ Taras Kyomch, "Another Gospel: Exploring Early Christian Diversity With Paul and the Didache", *The Didache: A Missing Piece of the Puzzle*, eds. Jonathan A. Draper, Clayton Jefford (Atlanta: SBL Press, 2015), 473-474.

Didache 10'da yemek sonrası yapılacak dua ile Yahudi geleneğinde bulunan yemek sonrası dua olan *Birkat Ha-mazon* **ברכת המזון** ile büyük benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlik, Didache'nin Evharistiya'yı Pavlus'un anladığı ve aktardığından farklı olarak Yahudilik içerisinde algıladığını gösteren önemli bir diğer veridir.

Özetleyecek olursak Didache, Pavlus ile yakın zamanlara tarihlendirilmekle beraber Evharistiyayı kutsal bir yemek olarak görmüş, ancak bunu Pavlus ve Pavluscu gelenekten farklı olarak Yahudi geleneği içerisinde ifade etmiştir. Didache'nin oluştuğu toplum İsa'yı Yahudi-Hıristiyan geleneğine uygun olarak, tanrısal bir doğaya sahip biri olarak algılamamış, onu "Tanrı'nın hizmetkârı" olarak nitelendirmiştir. Didache içerisindeki Evharistiya'da Pavlus'un aktardığının aksine, İsa'nın çarmıhı, ölümü, insanlığın günahları için akıtmış olduğu kefareti kanı gibi durumlar söz konusu değildir. Didache, Evharistiyayı Yahudi geleneğindeki *Birkat Ha-mazon*'dan alarak, Mesih İsa söylemi haricinde hemen hemen bir değişiklik yapmadan olduğu gibi devam ettirmiştir.

428 | db

Aynı zamanda Didache 9'un sonunda vaftiz olmayan kimselerin Evharistiya'ya katılamayacağı ifade edilmektedir. Bu cümle de Pavluscu gelenekten farklılık arz etmektedir. Özellikle Antakya'da yeni oluşmakta olan kilise içerisinde Luka'nın Elçilerin İşlerinde aktardığı bilgilerde vaftiz olmamanın yemeklere katılmada bir problem yarattığı aktarılmamaktadır. Pavlus, Galatyalılara Mektubunda ise Petrus ile yaşamış olduğu sorunda Petrus'u Kudüs'ten gelen, bazı inananların yanında yabancılarla yemek yememesi sebebiyle suçlamaktadır. Bu durumun gerçekliği bir yana, Pavlus yabancılarla, Yahudi inananlar arasında bir problem olduğunu aktarmaktadır. Bu bilgilerden hareketle söylenebilir ki; Didache Yahudi temizlik ilkelelerini kutsal bir yemeğe katılacak olan herkese uygulamakta, Pavluscu geleneğin aksine bu konuda bir sınırlamadan bahsetmektedir.

4.2. Didache ve Yasa

Pavlus'un Yasa konusunda İsa'dan farklı bir tutum izlediği, Kudüs cemaatiyle arasındaki en temel sorunun Yasa konusundaki yaklaşım farklılığı olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bu bağlamda Didache'nin Yasa karşısında Pavlus'tan farklı bir tutum sergilediği bariz olarak görülmektedir. Ölüm ve Hayat arasında iki yol olduğunu söyleyerek başlayan birinci bölümden altıncı bölümün sonuna kadar çoğunluğu On Emir'dekiler olmak üzere temel Yasa hüküm-

leri ve ahlaki ilkeler sıralanır. Öncelikle Tanrı'yı sevmekten bahsederek sağ yanağına tokat atana sol yanağını çevirme, intikam için uğraşmama, düşmanını bile sevmek ve onun için dua etmek şeklinde genel ilkeler ortaya konulur. Sonrasında ise cinayet işlemeyeceksin, zina yapmayacaksın, oğlancılık yapmayacaksın, çalmayacaksın, büyü ve büyücülük yapmayacaksın, doğmadan önce ve doğduktan sonra çocuk öldürmeyeceksin şeklinde On Emir'in yanı sıra Tevrat'ta geçen pek çok hükmü sıralayarak Gentilelerin bu emirlere uymasını talep eder. Oysa Pavlus'a göre Yasa suç çoğalsın diye araya girmiş⁶⁵ ve Tanrı'nın gazabını arttırmaktan⁶⁶ başka bir şeye yaramamıştır. *Pavlus'a göre: "Öyleyse neyle övünebiliriz? Hiçbir şeyle! Hangi ilkeye dayanarak? Yasa'yı yerine getirme ilkesine mi? Hayır, iman ilkesine."*⁶⁷

Açıkça görüldüğü üzere Pavlus, Yasa'yı icra etme ilkesinin yerine İman ilkesini (imanla aklanma) getirdiğini söylediği gibi Yasa'nın gereklerini yaptığı için güvende olduğunu düşünenlerin tümünün lanetlendiğini⁶⁸ ifade etmektedir. Lakin Didache, Pavlus'un günahı artıran bir araç olarak gördüğü Yasa'nın bazı kısımlarını Gentilelerin de uyması gereken hususlar olarak vazetmektedir. Yasa konusundaki Yahudi Hıristiyanların farklı tutumları ilk bölümde değerlendirildiği için burada tekrar tartışılmayacaktır. Didache'nin bir kısım konularda yer yer Antakya cemaatinin yaklaşımına benzer olduğu düşünülebilecek ifadeleri kullansa da Yasa konusunda farklı bir tutum takındığı çok açıktır. Doğrudan Koşer dememekle birlikte putlar adına kesilen hayvanların etinden yenilemeyeceğini ifade ederek kısmen de olsa yeme içme kurallarını hatırlatması ve buna vurgu yapması anlamlıdır. Nitekim Elçilerin İşleri kitabında Luka, Kudüs'teki ihtiyarlarla Pavlus'un görüşmesini aktarırken onların Pavlus'a "*görüyorsun kardeş, Yahudiler arasında binlerce imanlı var ve hepsi Kutsal Yasa'nın candan savunucusudur*" dediklerini aktardıktan sonra Pavlus'un Gentileler arasında yaşayan Yahudilere çocuklarını sünnet etmemelerini, törelerini terketmelerini ve Yasa'ya uymamalarını söylediğinin⁶⁹ duyulduğunu bunun ise cemaatte huzursuzluğa sebep olduğunu söylerler. Bu durumun telafisi için Pav-

⁶⁵ Romalılar 5:20

⁶⁶ Romalılar 4:15

⁶⁷ Romalılar 3:22-27.

⁶⁸ Galatyalılar 3:10.

⁶⁹ Örneğin, Pavlus Galatyalılara Mektubunda (5:2-6) açıkça sünnet olmamaları konusunda uyarır.

lus'tan bir dizi talepte bulunan ihtiyarlar, Didache'ye işaret ederek: "Öteki uluslardan olan imanlılara gelince, biz onlara, putlara sunulan kurbanların etinden, kandan, boğularak öldürülen hayvanlardan ve fuhuştan sakınmalarını öngören kararımızı yazmıştık."⁷⁰ derler. Bu ise açıkça Pavlus'un Yasa konusundaki tavrına muhalefet ettiklerini ve bunu da yazılı bir metinle –ki bu metnin Didache olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir– yeni cemaate ilettiklerini göstermektedir. Ancak Pavlus'un Kudüs'teki görüşmede ve Didache'de ifade edilen kararlara uyma konusunda farklı tutum takındığı sonraki konuşmalarında da açıkça görülmektedir. Korintlilere mektubunda putlara sunulan kurbanların etlerini tartışma konusu yapar. Dünyada put diye bir şeyin olmadığını, sadece Tanrının olduğunu, olmayan bir şeye kurban sunmanın da bir anlamı olmadığını ima ederek "Yiyecek bizi Tanrı'ya yaklaştırmaz. Yemezsek bir kaybımız olmaz, yersek de bir kazancımız olmaz."⁷¹ diyerek putlara sunulan kurban etini yemenin bir mahsuru olmayacağını ifade eder. Kurban etini yemekten sadece zayıf imanlı/vicdanlı birisinin görüp meseleyi yanlış anlama ve imanın zarar görme ihtimali varsa kaçınılacağını⁷² belirtir.

430 | db

Dolayısıyla Pavlus, açıkça putlara sunulan kurban etinden yemenin yasak olduğunu ve bunun Yasa'dan kaynaklandığını, bunun bir Tevrat hükmü olduğunu söylemez. Tam tersine daha esnek bir tutum takınır. Aynı şekilde Romalılara mektubunda Yahudilerin Yasa konusundaki ısrarını eleştirir ve gerçek sünnetin bedensel sünnet olmadığını ifade eder.⁷³

Sonuç

Sonuç olarak Didache, birçok hususta ısrarla, Yahudi geleneğini devam ettiren, en azından bunu amaçlayan bir topluluğun haberi bizlere vermektedir. İlk İsa cemaatinin uzantısı olan bu topluluğun Antakya merkezli oluşan yeni öğretiyeye karşı direnç gösterdiği yer yer çatışma olsa da bir şekilde sürece müdahil olarak İsa'nın mesajına tabi olmak isteyen yeni cemaatin mensuplarını özellikle gelenek ve Yasa konusunda uyararak onları da kazanmaya çalıştıkları topyekûn bir ret yoluna gitmedikleri de anlaşılmaktadır. Dolayı-

⁷⁰ Elçilerin İşleri 21:25.

⁷¹ 1 Korintliler 8:8.

⁷² 1 Korintliler 8:9-13.

⁷³ Romalılar 2: 17-29.

sıyla Didache, Pavlusçu anlayışa muhalif bir metin gibi durmakla birlikte hitap ettiği kitleyi de bir şekilde kazanmak istemesi onları bütünüyle dışlamaması, bazı Tevrat emirlerini hatırlatarak ortak bir çizgiye getirme çabasını göstermesi bakımından anlamlıdır. Diğer taraftan söz konusu metin her hâlükârda bir Yahudi-Hıristiyan metni olarak durmakta olup Kudüs merkezli cemaatle Antakya merkezli cemaat arasında teolojik bir farklılık olduğunu da gözler önüne sermektedir. Her ne kadar metindeki bazı ifadeler Kilise anlayışı doğrultusunda yorumlanmaya çalışılsa da metnin Pavlusçu anlayışı birebir benimsemeyen insanlar tarafından kaleme alınmış olma ihtimalini göz ardı etmeye yetmemektedir.

Kaynakça

- Aydın, Mahmut. "Hıristiyanlıkta Yasa Sorunu: Pavlus ve Musa Yasası", *Pavlus ü Düşünmek*. ed. C. Batuk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006, 303-332.
- Aydın, Mahmut. *Hıristiyanlık, Tarih, İnanç ve Uygulama*. İstanbul: Ketebe Yayınları 2018.
- Aydın, Mahmut. "Şeriat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2010, 38/575.
- Aykıt, Dursun Ali. *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2019.
- Batuk, Cengiz. *Bir Polemik Aracı Olarak Barnabas İncili*. Ankara: Eski Yeni Yayınları 2018.
- Batuk, Cengiz. *Mitoloji ve Tarihsellik, Hıristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü*. İstanbul: İz Yayıncılık 2006.
- Batuk, Cengiz. *Tarihin Sonunu Beklemek, Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*. İstanbul: İz Yayıncılık 2003.
- Baur, Ferdinand Christian. *Paul the Apostle of Jesus Christ: His Life and Works His Epistles and Teachings*, trans. A.P. Massachusetts: Hendrikson Publishers 2003.
- Bultmann, Rudolf. *Primitive Christianity*. trans. Reginald H. Fuller. Philadelphia: Fortress Press 1983.
- Bultmann, Rudolf. *Theology of the New Testament*. trans. Kendrick Grobel. New York: Charles Scribners's Sons 1951.
- Casey, P. Maurice. *From Jewish Prophet to Gentile God: The Origins and Development of New Testament Christology*. Cambridge: James Clarke & Co. 1991.
- Draper, Jonathan. "A Continuing Enigma: The "Yoke of the Lord" in Didache 6.2-3 and Early Jewish-Christian Relations". *The Image of the Judeo-Christians in Ancient Jewish and Christian Literature*. ed. Peter J. Tomson Doris Lambers-Petry. Tübingen: Mohr Siebeck 2003, 106-123.
- Draper, Jonathan A. "Pure Sacrifice in Didache as Jewish-Christian Exegesis", *Neotestamentica*, 42/2 (2008), 223-252.
- Gruen, Erich S.. *Diaspora Jews Amidst Greeks and Romans*. London: Harvard University Press, 2002.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Hengel, Martin. *Judaism and Hellenism*. trans. J. Bowden, Philadelphia: Fortress Press, 1974.
- Kyomch, Taras. "Another Gospel: Exploring Early Christian Diversity With Paul and the Didache", *The Didache: A Missing Piece of the Puzzle*. eds. Jonathan A. Draper - Clayton Jefford. Atlanta: SBL Press, 2015. 455-476.

- McCray, John. "Pavlus'un Yahudi Şeriatına Bakışı", çev. Süleyman Turan, *Pavlus'u Düşünmek*, ed. Cengiz Batuk Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006, 269-280.
- McDonald, James H. *Kerygma and Didache*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Milavec, Aaron. "The Distress Signals of Didache Research: Quest for a Viable Future". *The Didache Missing Piece of the Puzzle*. ed. Jonathan Draper. Atlanta: Clayton N. Jefford, SBL Press, 2015, 59-83..
- Milavec, Aaron. "The Pastoral Genius of Didache: An Analytical Translation and Commentary", *Religious Writings and Religious Systems, Systemic Analysis of Holy Books in Christianity, Islam, Buddhism, Greco-Roman Religions, Ancient Israel and Judaism 2: Christianity*, eds. J. Neusner, E.S. Frerichs, A.J. Levine, Providence RI: BSR-University of South Florida 1989, 89-125.
- Milavec, Aaron. *The Didache: Text, Translation, Analysis and Commentary*. Minnesota: Liturgical Press, 2003.
- Niederwimmer, Kurt. *The Didache: A Commentary*. trans. Linda M. Maloney. Minneapolis: Fortress Press, 1998.
- Sanders, Parish (ed.). *Paul, The Law and The Jewish People*. Philadelphia: Fortress Press, 1983.
- Sandt, Huub van de - Flusser, David. *The Didache: Its Jewish Sources and Its Place in Early Judaism and Christianity*. Minneapolis: Fortress Press 2002.
- Sandt, Huub van de. "Why does the Didache Conceive of the Eucharist as a Holy Meal?", *Vigiliae Christianaer*, 1/65 (2011), 1-20.
- Schaff, Philip. *The Oldest Church Manual Called the Teaching of the Twelve Apostles The Didache and Kindred Documents*, New York: Charles Scribner's Sons 1885.
- Schoeps, Hans-Joachim. *Yahudi-Hıristiyanlığı*. çev. E. Sarıkçioğlu, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Tcherikover, Avigdor. *Hellenistic Civilization and the Jews*. trans. S. Applebaum. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1959.
- Turan, Süleyman. *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.

